

“O‘QISH SAVODXONLIGI” TUSHUNCHASINING MAZMUNI VA XALQARO BAHOLASH TIZIMLARIDAGI TALQINI

Suvanova Nilufar Akbarovna

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi (PhD)

Annotatsiya. Maqolada “o‘qish savodxonligi” tushunchasining shakllanish yo‘li, uning tarkibiy qismlari va PIRLS hamda PISA xalqaro baholash dasturlaridagi talqini qiyosiy tahlil qilinadi. Tushuncha oddiy o‘qish texnikasidan matn bilan ongli ishlash qobiliyatigacha bo‘lgan evolyutsiya nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida boshlang‘ich ta’lim uchun o‘qish savodxonligining to‘rt tarkibiy qismi (texnik, mazmuniy, talqiniy va baholovchi) ajratiladi hamda ularning xalqaro jarayon toifalari bilan muvofiqligi ko‘rsatiladi. Xalqaro tadqiqotlar matnni faqat so‘zlardan iborat deb qaramasligi, jadval, rasm va sxemalarni ham o‘qish obyekti sifatida baholashi alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *o‘qish savodxonligi, o‘qish texnikasi, matnni tushunish, PIRLS, PISA, boshlang‘ich ta’lim, xalqaro baholash, multimodal matn.*

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ» И ЕГО ТРАКТОВКА В МЕЖДУНАРОДНЫХ СИСТЕМАХ ОЦЕНИВАНИЯ

Суванова Нилуфар Акбаровна

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ становления понятия «читательская грамотность», его структурных компонентов и трактовки в международных программах оценивания PIRLS и PISA. Понятие рассматривается в эволюции от техники чтения к способности осознанно работать с текстом. Выделены четыре компонента читательской грамотности для начального образования (технический, смысловой, интерпретационный и оценочный) и показано их соответствие процессам, описанным в международных рамках. Подчёркнуто, что международные исследования рассматривают как объект чтения не только словесный текст, но и таблицы, рисунки и схемы.

Ключевые слова: *читательская грамотность, техника чтения, понимание текста, PIRLS, PISA, начальное образование, международное оценивание, мультимодальный текст.*

THE CONCEPT OF “READING LITERACY”: ITS CONTENT AND INTERPRETATION IN INTERNATIONAL ASSESSMENT FRAMEWORKS

Suvanova Nilufar Akbarovna

Abstract. The article offers a comparative analysis of how the concept of reading literacy developed, what it consists of, and how it is interpreted in the PIRLS and PISA international assessment programmes. The concept is traced from reading as a technical skill to reading as the capacity for deliberate work with text. Four components of reading literacy relevant to primary education are identified (technical, semantic, interpretive and evaluative) and mapped onto the comprehension processes of the international frameworks. The article stresses that international studies treat tables, pictures and diagrams, not only verbal text, as objects of reading.

Keywords: *reading literacy, decoding, reading comprehension, PIRLS, PISA, primary education, international assessment, multimodal text.*

Kirish

Boshlang'ich sinfda o'qishni o'rgatishning maqsadi uzoq vaqt davomida harflarni tanish, bo'g'inlab va ravon o'qish, ya'ni o'qish texnikasini egallash bilan cheklanib keldi. Bugungi axborot muhitida esa bola kitob sahifasida, darslikda, plakatda va ekranda so'z, rasm, belgi, rang va harakat birlashgan matnlarga duch keladi. Bunday sharoitda faqat to'g'ri va tez o'qiy olish yetarli emas: o'quvchi o'qiganidan ma'no chiqarishi, uni o'z tajribasi bilan bog'lashi va matnga munosabat bildirish kerak. Mana shu talablar "o'qish savodxonligi" tushunchasini maydonga olib chiqdi.

Tushunchaning nomlanishida ham ma'lum farqlar mavjud. Ingliz tilidagi "reading literacy" atamasi rus tilida "читательская грамотность", o'zbek tilida esa "o'qish savodxonligi" deb beriladi. Ba'zi manbalarda "kitobxonlik" yoki "o'qish madaniyati" atamaları ham sinonim sifatida qo'llanadi, biroq ular ko'proq o'qishga qiziqish va mutolaa odatini bildiradi. O'qish savodxonligi esa ulardan farqli ravishda o'lchanadigan, darajalarga ajratiladigan va maqsadli rivojlantiriladigan qobiliyatdir.

O'zbekistonda boshlang'ich ta'limning yangilangan mazmunida "O'qish savodxonligi" alohida fan sifatida o'rin olgani, mamlakatning PIRLS va PISA xalqaro tadqiqotlarida ishtirok etayotgani bu tushunchaning mazmunini aniq belgilab olishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Maqolaning maqsadi o'qish savodxonligi tushunchasining tarkibiy qismlarini aniqlash va ularni xalqaro baholash tizimlaridagi talqin bilan solishtirishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Nazariy asos sifatida o'qishni ikki qismli jarayon deb qaraydigan "oddiy o'qish modeli" olindi: unga ko'ra matnni tushunish so'zni tanish (dekodlash) va til orqali tushunish ko'paytmasiga teng (Gough, Tunmer, 1986). Bu model o'qish texnikasi yetarli bo'lmasa tushunish ham yuzaga kelmasligini, biroq texnikaning o'zi tushunishni kafolatlamasligini ko'rsatadi. Matnni tushunishning chuqurroq talqini matn asosida o'quvchi ongida vaziyat modelining qurilishi haqidagi qarashga tayanadi

(Kintsch, 1998). RAND guruhi ham o'qishni o'quvchi, matn va faoliyatning o'zaro ta'siri sifatida ta'riflaydi (Snow, 2002).

Xalqaro talqinni o'rganish uchun PIRLS 2021 baholash asoslari (Mullis, Martin, 2019) va PISA 2018 o'qish savodxonligi asoslari (OECD, 2019) tahlil qilindi. Milliy kontekst "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va xalq ta'limini rivojlantirish konsepsiyasi asosida, metodik an'ana esa ona tili o'qitish metodikasiga oid manbalar asosida o'rganildi (Qosimova va boshq., 2009). O'qishni baholashning umumiy metodologiyasi bo'yicha J. Alderson qarashlariga tayanildi (Alderson, 2000). Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil uchun manbalar uch mezon asosida tanlandi: tushunchaga aniq ta'rif berganligi, boshlang'ich yoki unga yaqin yosh bosqichiga taalluqliligi va xalqaro miqyosda keng iqtibos qilinganligi. Har bir manbadagi ta'rif tarkibiy qismlarga ajratildi, so'ngra bir-biriga mos kelgan va farqlangan jihatlar jadvalga tushirildi.

Natijalar

Tahlil tushuncha uch bosqichda kengayganini ko'rsatdi. Birinchi bosqichda o'qish texnik ko'nikma sifatida tushunilgan va uning asosiy ko'rsatkichlari to'g'rilik, tezlik va ifodalilik bo'lgan. Ikkinchi bosqichda diqqat o'qilgan matn mazmunini tushunishga ko'chgan. Uchinchi bosqichda esa o'qish shaxsning jamiyatda faol ishtirok etishi, bilim olishi va o'z maqsadlariga erishishi uchun matndan foydalanish qobiliyati sifatida talqin qilina boshlagan. Aynan shu uchinchi talqin xalqaro tadqiqotlarga asos bo'lgan.

PIRLS 4-sinf o'quvchilarining o'qishini ikki maqsad (badiiy tajriba orttirish hamda axborot olish va undan foydalanish) va to'rt jarayon orqali baholaydi: aniq berilgan ma'lumotni topish, oddiy xulosa chiqarish, g'oya va ma'lumotlarni talqin qilish hamda birlashtirish, matn mazmuni va shaklini baholash (Mullis, Martin, 2019). PISA esa 15 yoshli o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib, ma'lumotni topish, tushunish, baholash va mulohaza yuritish jarayonlarini ajratadi hamda raqamli va ko'p manbali matnlarga katta o'rin beradi (OECD, 2019). Ikkala dastur ham matnni faqat so'zdan iborat deb hisoblamaydi: topshiriqlarda jadval, diagramma, rasm va xaritalar mustaqil axborot manbai sifatida qatnashadi.

Xalqaro asoslarda matn turlarining tasnifi ham alohida e'tiborga loyiq. PISA matnlarni uzluksiz (gap va xatboshilardan iborat), uzlukli (jadval, grafik, xarita, ro'yxat), aralash va ko'p manbali turlarga ajratadi. Aralash matnda so'z va tasvir bir-birini to'ldiradi, ularni alohida o'qigan o'quvchi ma'noning faqat bir qismini oladi. PIRLS ham axborot matnlarida sarlavha, rasm osti yozuvi, sxema va ajratilgan izohlardan foydalanadi hamda ularni savol obyektiga aylantiradi. Demak, xalqaro talqinda o'qish savodxonligi matnning qanday shaklda berilganidan qat'i nazar undan ma'no chiqarish qobiliyatidir.

Tushunchaning tarkibini aniqlashda ikki xil yondashuv kuzatiladi. Birinchisi o'qish savodxonligini ko'nikmalar yig'indisi sifatida ko'radi va ularni alohida-alohida o'rgatishni taklif qiladi. Ikkinchisi uni yaxlit faoliyat deb biladi, unda ko'nikmalar faqat real matn bilan ishlash jarayonida birgalikda rivojlanadi. Tadqiqotda ikkinchi yondashuvga tayanildi, chunki boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun ma'lumotni topish, xulosa chiqarish va baholash bir matn ichida bir-biriga bog'liq holda amalga oshadi.

Tahlil asosida boshlang'ich ta'lim uchun o'qish savodxonligining to'rt tarkibiy qismi ajratildi va ular xalqaro jarayonlar bilan solishtirildi (1-jadval).

1-jadval. O'qish savodxonligi tarkibiy qismlari va xalqaro jarayonlar

Tarkibiy qism	Mazmuni	PIRLS jarayoni
Texnik	To'g'ri, ravon va ongli o'qish; so'z va belgilarni tanish	O'qishning zaruriy sharti (alohida baholanmaydi)
Mazmuniy	Aniq berilgan ma'lumotni topish, voqealar ketma-ketligini tiklash	Ma'lumotni topish
Talqiniy	Xulosa chiqarish, matn va tasvirdagi ma'lumotni birlashtirish	Oddiy xulosa; talqin va birlashtirish
Baholovchi	Matn mazmuni, shakli va muallif niyatiga munosabat bildirish	Mazmun va shaklni baholash

Muhokama

Jadvaldan ko'rinadiki, an'anaviy boshlang'ich ta'lim amaliyotida ko'proq e'tibor texnik va mazmuniy qismlarga qaratiladi, xalqaro baholash esa talqiniy va baholovchi qismlarga katta vazn beradi. O'quvchilar xalqaro tadqiqotlarda aynan "birlashtirish" va "baholash" topshiriqlarida qiynalishining bir sababi shunda (Mullis va boshq., 2023). Shu bilan birga, talqiniy qism ikki manbani (masalan, matn va rasmni) solishtirib, yagona ma'no hosil qilishni talab qiladi. Bu esa o'qish savodxonligini rivojlantirishda multimodal matnlardan foydalanishning nazariy asosini tashkil etadi.

Mazkur xulosani oddiy misol bilan izohlash mumkin. Darslikdagi "Kuz" mavzusidagi matn yonida bog'da meva terayotgan oila tasviri berilgan bo'lsin. Texnik qism uchun o'quvchi matnni ifodali o'qiydi. Mazmuniy qism uchun "Matnda qaysi mevalar nomi keltirilgan?" deb so'raladi. Talqiniy qism uchun "Rasmda matnda aytilmagan qanday ish tasvirlangan va bu oila haqida nima deydi?" degan savol beriladi. Baholovchi qism uchun esa "Rassom kuzni quvnoq yoki g'amgin tasvirlaganmi, matn muallifichi?" deb so'raladi. Bitta sahifa to'rtala qismni ham ishga solishi mumkin, faqat buning uchun savollar maqsadli tuziladi.

Tushunchani aniqlashtirishning amaliy ahamiyati baholashda ham namoyon bo'ladi. Agar o'qish savodxonligi faqat daqiqasiga o'qilgan so'zlar soni bilan

o'Ichansa, o'qituvchi ham darsni shu ko'rsatkichga moslab tashkil etadi. Aksincha, baholash topshiriqlari talqin va baholashni ham qamrab olsa, dars mazmuni tabiiy ravishda boyiydi. Shuning uchun o'qish savodxonligining tarkibiy qismlari nafaqat dars maqsadlarida, balki joriy va yakuniy nazorat topshiriqlarida ham aks etishi lozim.

Shuni ham qayd etish kerakki, xalqaro dasturlar o'qishga bo'lgan munosabatni ham o'qish savodxonligining ajralmas qismi deb hisoblaydi. PIRLS so'rovnomalarida o'quvchining o'qishni yoqtirishi, o'ziga ishonchi va uyda kitob bilan bog'liq muhit alohida o'rganiladi, chunki bu omillar natijalar bilan barqaror bog'liqlik ko'rsatadi (Mullis va boshq., 2023). Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun qiziqarli, ko'rgazmali va hayotiy matn o'qishga ijobiy munosabatni shakllantiradi. Rang-barang tasvirli kitoblar, bolalar jurnallari va qisqa videolavhalar bola uchun matnga kirish eshigi vazifasini bajaradi.

O'zbekiston tajribasi nuqtai nazaridan bir nechta vazifa ko'zga tashlanadi. Birinchidan, o'qituvchilar uchun o'qish savodxonligining to'rt qismini aniq ajratadigan savol namunalarini ishlab chiqish zarur. Ikkinchidan, darsliklardagi tasvirlar ko'pincha bezak vazifasini bajaradi va ular bilan ishlashga yo'naltirilgan savollar kam uchraydi. Uchinchidan, o'qish natijalarini baholash hali ham asosan o'qish tezligi va to'g'riligiga qaratilgan. Ushbu vazifalar keyingi tadqiqotlarda multimodal matnlar asosidagi metodik tizim orqali hal etilishi ko'zda tutiladi.

Tadqiqot natijalari o'qituvchilar malakasini oshirish mazmuniga ham ta'sir qiladi. O'qituvchi o'qish savodxonligini faqat o'qish texnikasi deb tushunsa, u matn va tasvir o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadigan savollarni tuzishga ehtiyoj sezmaydi. Shu bois malaka oshirish kurslarida xalqaro baholash topshiriqlari namunalarini tahlil qilish, ularni milliy darslik materiallariga moslab qayta tuzish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar o'tkazish maqsadga muvofiq. Bunda o'qituvchi har bir savolning qaysi jarayonga tegishli ekanini aniqlashni o'rganadi va dars savollarining muvozanatini o'zi nazorat qila oladi.

Muhim jihat shundaki, o'qish texnikasi bilan o'qish savodxonligi bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmasligi kerak. Texnika savodxonlikning poydevori bo'lib qoladi, ammo u maqsad emas, vosita sifatida qaraladi. Dars rejalashtirilayotganda o'qituvchi har bir topshiriq to'rt qismdan qaysi biriga xizmat qilishini aniq bilishi lozim.

Xulosa

O'qish savodxonligi o'qish texnikasi, matn mazmunini tushunish, uni talqin qilish va baholash qobiliyatlarining yaxlit birligidir. Xalqaro baholash tizimlari bu tushunchani matnning barcha shakllariga, jumladan tasvir va sxemalarga ham tatbiq etadi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida talqiniy va baholovchi qismlarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar ulushini oshirish hamda so'z va tasvir birlashgan matnlardan maqsadli foydalanish o'qish savodxonligini xalqaro talablar darajasiga yaqinlashtiradi. Keyingi tadqiqot bosqichida ushbu to'rt qism multimodal

matnlar asosida ishlab chiqiladigan topshiriqlar tizimi va baholash mezonlari uchun tayanch sifatida qo'llaniladi. Bu esa dars maqsadi, topshiriq va baholashning bir-biriga mos bo'lishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alderson, J. C. (2000). Assessing reading. Cambridge University Press.
2. Gough, P. B., & Tunmer, W. E. (1986). Decoding, reading, and reading disability. Remedial and Special Education, 7(1), 6–10. <https://doi.org/10.1177/074193258600700104>
3. Kintsch, W. (1998). Comprehension: A paradigm for cognition. Cambridge University Press.
4. Mullis, I. V. S., & Martin, M. O. (Eds.). (2019). PIRLS 2021 assessment frameworks. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
5. Mullis, I. V. S., von Davier, M., Foy, P., Fishbein, B., Reynolds, K. A., & Wry, E. (2023). PIRLS 2021 international results in reading. TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College.
6. OECD. (2019). PISA 2018 assessment and analytical framework. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b25efab8-en>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. (2019, 29-aprel). PF-5712-son.
8. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (2020, 23-sentabr). O'RQ-637-son.
9. Qosimova, K., Matchonov, S., G'ulomova, X., Yo'ldosheva, Sh., & Sariyev, Sh. (2009). Ona tili o'qitish metodikasi. Noshir.
10. Snow, C. E. (2002). Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension. RAND.